

Mörker över Mykene

En analys av synen på den grekiska ”mörkertidsåldern*” i två klassiskarkeologiska handböcker

Lunds Universitet

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Kurs: ARK320

Seminarieledare/handledare: Charlotte Wikander

Seminariedatum: 2008-01-14

Uppsatsförfattare: Gabriel Persson

This essay is a historiographical analysis of the picture of the transition period between the Bronze and the Iron Ages in Greece presented in A. M. Snodgrass' *The Dark Age of Greece* and V. R. d'A. Desborough's *The Greek Dark Ages*. These handbooks have had a significant influence on their field of study ever since their completion in the early 1970's but have become increasingly criticized over the past few decades.

I find that the two authors share a similar view on when the important events of the period occur, and what the outcome is, but that they have different theories on the background causes and on how to define the Greek Dark Age.

Keyword: Greek Dark Age, Greek Dark Ages, Submycenaean, Protogeometric, Snodgrass, Anthony M, Desborough, Vincent Robin d'Arba

Innehållsförteckning.

	sida.
1. Inledning.	
1.1. Syfte och frågeställning.	1.
1.2. Material.	1.
1.3. Metod och avgränsning.	2.
1.4. Bakgrund och forskningshistorik.	3.
2. Analys.	
2.1. A. M. Snodgrass <i>The Dark Age of Greece</i> .	5.
2.1.1. Bakomliggande orsaker.	5.
2.1.2. Källmaterial.	6.
2.1.3. Tolkning.	7.
2.2. V. R. d'A. Desborough <i>The Greek Dark Ages</i> .	9.
2.2.1. Bakomliggande orsaker.	9.
2.2.2. Källmaterial.	10.
2.2.3. Tolkning.	11.
3. Avslutande diskussion.	
3.1. Jämförelse.	13.
3.2. Slutsats.	14.
4. Litteraturförteckning.	15.

* *Mörkertidsålder* – jag har använt begreppet ”(den grekiska) mörkertidsåldern”, en modifikation av den översättning som används i Wikander & Wikander (2003, s. 59), för att beskriva den period som Snodgrass och Desborough refererar till som ”the (Greek) Dark Ages”. Det är viktigt att poängtera att detta begrepp inte täcker *en* tidsperiod som avgränsas av allmänt accepterade årtal, utan att författarna använder termen på något olika sätt. Jag har satt termen inom citationstecken där den i ursprungstexten tydligt har ifrågasatts som användbart begrepp.

1. Inledning.

1.1. Syfte och frågeställning.

Syftet med denna uppsats är att sammanställa och analysera den bild av den grekiska ”mörka tidsåldern” som målas upp i A. M. Snodgrass 1971 och V. R. d’A. Desborough 1972. Anledningen till att detta är vetenskapligt intressant även idag är att dessa båda verk fortfarande är bland de mest kompletta översikterna av tidsperioden, och att de därför svårligen kan undvikas vid forskning på området, men samtidigt börjar bli alltmer föråldrade i takt med att nya storskaliga fynd från tidsperioden görs. Jag vidareutvecklar detta resonemang i uppsatsens bakgrunds- och forskningshistorikdelkapitel.

Det kan vid en första anblick anses egendomligt att denna uppsats skrivs inom ramarna för ämnet förhistorisk arkeologi, när den berör en tidsperiod som i Sverige vanligtvis behandlas av ämnet antikens kultur och samhällsliv. Min motivering till att den trots detta bör klassificeras som just en uppsats i förhistorisk arkeologi är att tidsperioden i fråga är en historielös period för Grekland. Då klassisk arkeologi som disciplin är att klassificera som en historisk arkeologi innebär detta att forskare för att studera den grekiska "mörka tidsåldern" använder sig av teoribildningar och arbetsmetoder som ofta ligger närmare forskning inom förhistorisk arkeologi än de vanligaste forskningsområdena inom klassisk arkeologi.

Uppsatsens två frågeställningar är:

- Hur motiverar författarna sin syn på perioden som mörk?
- Är bilderna som framkommer i de båda verken enhetliga eller finns det skillnader?

1.2. Material.

Jag har använt mig av de delar av A. M. Snodgrass *The Dark Age of Greece* (1971) och V. R. d’A. Desboroughs *The Greek Dark Ages* (1972) som behandlar de moment jag nedan presenterar i mitt metodavsnitt. Vid sidan av de båda verk som utgör uppsatsens huvudmaterial har jag använt J. Whitleys *Style and society in Dark Age Greece* (1991) och I. S. Lemos *The Protoegeometric Aegean* (2002) till mitt bakgrunds- och forskningshistoriska avsnitt. Ett flertal andra verk hade varit mycket användbara om inte detta avsnitt av utrymmesskäl hade varit begränsat, då de framförallt hade kunnat ge en jämnare bild av källmaterialets successiva ökande och hur detta påverkat tolkningen av perioden. För att ge intresserade läsare en möjlighet att fördjupa sig presenteras några av dessa verk i en bibliografi i slutet av uppsatsen. Utöver ovan nämnda verk användes även C. Wikander & Ö. Wikanders *Antikens historia* (2003), J. G. Pedleys *Greek art & archaeology* (2002) samt P. James *Centuries of darkness* (1991) till ordförklaringar samt i framtagandet av en modell över mörkertidsålderns periodindelning.

1.3. Metod och avgränsning.

För att komma åt uppsatsens frågeställning har jag ställt tre metodfrågor till huvudlitteraturen:

Vilka bakomliggande orsaker presenteras till den "mörka tidsåldern"?

Här redogörs för forskarnas beskrivning av bakomliggande orsaker till den mykenska civilisationens nedgång och det händelseförlopp författarna målar upp kring förfallet.

Vad för källmaterial använder sig författarna av i sina tolkningar?

Uppsatsen närmar sig denna fråga från ett antal olika vinklar. Den söker dels beskriva vilket källmaterial som ligger till grund för verken i stort, dels lyfta fram hur en del typer av källmaterial tillmätts större värde i tolkningsarbetet än andra. Slutligen beskrivs här även kortfattat hur författarna ställer sig till källmaterialet som helhet, och då särskilt muntliga traditioner och skriftligt material.

Hur tolkas perioden?

Här presenterar jag två olika men samverkande perspektiv: för det första hur författarna beskriver och ser på händelseförloppet under mörkertidsåldern, och för det andra hur de utifrån dessa bilder ser på mörkertidsåldern som helhet. Var perioden verkligen mörk, varför/varför inte?

Dessa tre frågor besvaras för varje verk i uppsatsens analyskapitel i delavsnitten "Bakomliggande orsaker", "Källmaterial" och "Tolkningar". Till viss del flyter svaren på dessa frågor ihop, men då resultaten sammanfattas och jämförs i den avslutande diskussionen bör inte läsaren förlora den röda tråden av detta skäl. I en introduktionstext till analyskapitlet lyfts även de båda forskarnas kontakt med varandra fram.

Av utrymmesskäl behandlar uppsatsen nästan uteslutande endast de båda författarnas generella bilder av den grekiska världen eller om situationen i Attika. Stora delar av verken tar upp regionernas ofta skilda utvecklingsmönster i stor detalj, och dessa avsnitt har följaktligen använts mycket sparsamt i mitt arbete. Uppsatsen kommenterar dock när författarna menar att de regionala skillnaderna är så påtagliga att de kan ha en betydelse för tolkningarna.

Ett annat problem i avgränsningen av arbetet är att Snodgrass i sitt verk behandlar en tidsperiod som sträcker sig från 1200-talet till 700-talet f.Kr. medan Desborough endast har ambitionen att behandla tiden mellan 1125 och 900 f.Kr. Vad gäller 1200- och 1100-talen innefattar Desboroughs verk dock en tillräckligt omfattande och tydliggörande introduktion om dessa sekel att en jämförelse mellan författarna är högst möjlig. 800- och 700-talen behandlas däremot bara i detalj av Snodgrass, varför jag endast kortfattat redogör för hans syn på dessa århundraden. Att helt utelämna dess båda sekel av avgränsningsskäl hade varit av betydligt större skada för jämförelsen av de båda verken än att behandla dem, vilket blir tydligt i uppsatsens avslutande diskussion.

1.4. Bakgrund och forskningshistorik.

I delkapitlet bakgrund och forskningshistorik presenterar jag först en modell som sätter in de tidsmarkeringar Snodgrass och Desborough använder sig av i en förenklad kronologisk tabell. Årtalen är ungefärliga och redogörs för närmare under analyserna av respektive författares verk, men kan fungera som en orientering i tid för läsare av uppsatsen. Denna tabell innehåller även två andra periodiseringar som referens: en äldre kronologi som bygger på keramiska stilar samt den periodindelning J. G. Pedley använder sig av i *Greek art & archaeology* (2002, s. 29, 109). Att jag har valt att använda dessa två kronologier beror på att Desborough och Snodgrass vid olika tillfällen använder sig av såväl keramiska indelningar som beteckningarna LH III B och C. Alla periodiseringar grundar sig på källmaterial från det attiska området och det kan påpekas att författarna har separata indelningar för andra grekiska områden.

	Pedley 2002	Desborough 1972	Snodgrass 1971	*
1400	LH III A			
1300	LH III B	Mycenaean period	Mycenaean period	Mykensk
1200	LH III C			
1100	Dark Age	Early Dark Ages	Dark Age	Submykensk
1000		Late Dark Ages		Protogeometrisk
900	Geometric period		Greek renaissance	Geometrisk
800				
700				

* Periodisering hämtad ur P. James *Centuries of Darkness* (1991, s. 158) och som, enligt James, har använts av bland annat Desborough i hans verk *Protogeometric pottery* från 1952.

Vid sidan av denna modell försöker jag på en översiktlig nivå sätta in Snodgrass 1971 och Desborough 1972 i ett forskningshistoriskt sammanhang genom att här nedan presentera dels en gemensam syn mellan huvudförfattarna och senare forskare på ämnesområdet som mycket expansivt, och som en effekt den gemensamma pessimism som präglar den egna forskningens värde i ett längre tidsperspektiv. En andra poäng med min historik är att utveckla uppsatsens syfte genom att dels visa att de två verken fortfarande efter över tre decennier inte kan bortses ifrån då de har fått en speciell och svårubbad ställning inom ämnesområdet, dels att allt skarpare kritik under senare år har börjat riktas mot de teorier Desborough och Snodgrass presenterade.

Desborough (1972, s. 11f) förklarar varför översiktsverk har kommit först kring 1970: tio år tidigare hade de varit otillräckliga på grund av bristen på kunskap. Han tror samtidigt att även dessa verk kan vara något för tidigt utgivna, och att de därmed troligtvis är föråldrade redan omkring 1980. Snodgrass (1971, s. viii) för resonemanget vidare genom att bland annat konstatera att ny bevisning uppdagas i mycket högt tempo.

Vetskapen om att det höga tempo i vilket nya och omtumlande upptäckter görs för ”mörkertidsåldern” är påtagligt närvarande även långt efter Snodgrass och Desborough nedtecknar

dessa självkritiska påståenden. J. Whitley (1991, s. xv) beklagar sig till exempel i sitt förord över att han varit tvungen att utelämna en stor del av en analys av Knossos ur sitt verk, då det kommit till hans kännedom att resultaten av en ny utgrävning i området nästan omedelbart skulle göra hans analys föråldrad.

I. S. Lemos menade år 2002 i introduktionen till *The Protogeometric Aegean* (s. 1) att det var länge sedan en omfattande studie av det egeiska områdets arkeologi under perioden från det mykenska palatssystemets kollaps till de tidiga grekiska städerna företogs, något som av författaren delvis och indirekt förklaras av att perioden ännu vid denna tid ofta refereras till som den grekiska mörkertidsåldern. Detta hänger samman med att Snodgrass och Desboroughs böcker från tidigt 1970-tal fortfarande är tidsperiodens viktigaste handböcker. En viktig orsak till att så är fallet, trots den pessimistiska bild som Desborough hade av sina egna tolkningars framtida betydelse, är enligt Lemos att blotta kvantiteten av de arkeologiska upptäckterna omöjliggör att en liknande studie genomförs tre decennier senare.

Lemos begränsar till exempel sin studie till den protogeometriska perioden, ca 1050/25 till 900 f.Kr. och finner det även nödvändigt att utelämna det västra grekiska fastlandet och Kreta från studien för att kunna färdigställa den. Ett av de nya rön som Lemos presenterar som argument för varför nya studier är nödvändiga är att en del framsteg som har trots inträffa under 700-talet f.Kr. har visat sig inledas redan 200 år tidigare. Till exempel går det nu att se att det förekom betydande kontakter mellan samhällen inom den grekiska världen och även med områden utanför densamma långt tidigare än forskare har antagit. En annan viktig upptäckt är att bosättningar under ”mörkertidsåldern” har varit permanenta och långt mer komplexa än vad tolkningarna från 1970-talet har gjort gällande. En slutsats som Lemos presenterar utifrån dessa rön är att karaktärsdrag som vi längre fram i uppsatsen kommer att se att Snodgrass och Desborough sammanlänkade med tidsperioden, som isolering och stagnation, inte längre kan anses vara riktiga (Lemos 2002, s. 1f).

2. Analys.

Innan uppsatsen går närmare in i sin analys av de enskilda verken är det lämpligt att diskutera relationen mellan Desborough och Snodgrass. Det kan anses självklart att två brittiska författare som skriver två så lika men samtidigt för sin tid originella verk, vilka dessutom ges ut inom loppet av ett år från varandra, hade nära kontakt, och detta är inte något som förnekas av författarna. Tvärtom tackar de två forskarna varandra i sina respektive förord:

"My indebtedness to Dr A. M. Snodgrass will be clear from the Introduction and elsewhere in the book: engaged in research along similar lines to mine, he has allowed me to make full use of his ideas, and has rescued me from occasional misapprehension and error" (Desborough 1972, s. 5)

"Here I can only re-emphasize my obvious debt to the work of other scholars in this and other fields, and pay particular tribute to those colleagues who have generously imparted their wisdom in discussion as well as through their writings - Mr Vincent Desborough [...]" (Snodgrass 1971, s. viii)

Ett tydligt exempel på Desboroughs forsknings betydelse för Snodgrass är den senares starka beroende av Desboroughs tolkningar av keramik (Snodgrass 1971, s. 28).

2.1. A. M. Snodgrass *The Dark Age of Greece*.

För att underlätta läsningen av delkapitlet har endast sidhänvisningar specificerats i parentesnoterna. Alla sidhänvisningar för kapitel 2.1. är till *The Dark Age of Greece* (Snodgrass 1971).

Huvudsyftet med Snodgrass verk är att utröna hur livet egentligen såg ut i Grekland mellan 1000- och 700-talen f.Kr (s. 360). I boken tolkas dock även händelser från 1200- och 1100-talen f.Kr.

2.1.1. Bakomliggande orsaker.

Enligt Snodgrass inträffade en mer eller mindre samtida förstörelse av flera mykenska platser och övergivande av andra vid slutet av LH III B (slutet av 1200-talet f.Kr.). Han ser fyra möjliga förklaringar till denna förstörelsevåg: en invasion där ett eller flera anfallande folk slår sig ner i Grekland, en invasion där de istället drar sig tillbaka, inhemska uppror mot de mykenska härskarna eller naturkatastrofer. Författaren menar att alla dessa möjliga förklaringar har aspekter som talar för och emot dem. Snodgrass menar till exempel att det bör gå att hitta arkeologiskt material som stödjer traditionerna om krig mellan organiserade anfallare och försvarare vid de tider traditionerna påstår om dessa ska kunna anses ha någonsomhelst trovärdighet. Han avfärdar vidare naturkatastrofer, uppror och en sjöinvasion som troliga huvudförklaringar. Snodgrass verkar själv mest luta mot att inhemska aggression är den viktigaste förklaringen, men menar att avgörande belegg saknas (s. 304-313).

En andra störningsvåg inträffade i slutet av 1100-talet, eller period LH III C. Tecknen på våld i detta andra skede är mycket mindre än för den stora förstörelsevågen, men Snodgrass förklarar samtidigt att det är den enda andra möjliga tiden för en storskalig immigration vid sidan av slutet på 1200-talet f.Kr. (s. 313).

Den mykenska civilisationens nedgång var, trots vågen av förstörelse, en utdragen process (s. 360). En del mykenska samhällen överlevde på sina ursprungliga platser medan andra flyttade. Alla anpassade sig dock förr eller senare till förändrade förutsättningar, även om denna

anpassning ofta inträffade mer än 100 år efter den stora vågen av katastrofer. Det går att se klara tecken på osäkerhet, men även på att mykenarna klarade att hålla ut i denna osäkerhet en viss tid, utan att förlora sin konst och sitt hantverk (s. 361-363). Ingenstans hittas ett tydligt kulturellt brott efter en förstörelse – när en plats väl byggs upp igen präglas den snarare av kontinuitet (s. 311f).

Det ovan beskrivna händelseförloppet fick dock, enligt Snodgrass tolkningar av källmaterialet, drastiska konsekvenser. Ett exempel är en tydlig och omfattande minskning av antalet bosättningar mellan 1200- och 1000-talen f.Kr. (s. 364f) I anslutning till detta menar Snodgrass att åren av mykenskt tillbakagång måste ha medfört en drastisk avfolkning. Befolkningsminskningen kan endast till liten del förklaras av emigration från Grekland, och enligt författaren beror den istället på en ekonomisk katastrof. Han förmildrar dock ordvalet genom att förklara att denna katastrof yttrar sig som en över 200 år lång process. Under denna period kan befolkningen i området ha minskat med 75%. En sådan befolkningsminskning måste ha föranletts av extremt dåliga levnadsförhållanden, resonerar Snodgrass, och varit orsaken till att färdigheter och viktiga kunskaper om jordbruk och teknologi försvann (s. 365-367).

2.1.2. Källmaterial.

Huvudparten av källmaterialspresentationen har i *The Dark Age of Greece* samlats i bokens fem inledningskapitel. Snodgrass ägnar ett förhållandevis långt avsnitt, 20 sidor, åt att kommentera och problematisera olika former av skriftliga källor, genealogier och muntliga traditioner. De andra fyra kapitlen är till stor del fokuserade på arkeologiskt material: "2. The regional pottery-styles", "3. The chronology of the Early Iron Age in Greece", "4. The Grave" samt "5. Iron and other metals". Det kan vara önskvärt att här göra ett par förtydliganden. Som framgår nedan har Desborough en mer omfattande indelning av källmaterialet, medan Snodgrass till exempel behandlar både järn utifrån ett spridnings- och tillverkningsperspektiv och järnföremål i kapitlet om metaller. Det tredje kapitlet handlar om skapandet av en kronologi, och det källmaterial som står till forskares förfogande för ett sådant projekt. Här har den attiska keramiken en central roll, men Snodgrass nämner även olika former av skriftliga källor (s. 113). Kapitel 2 och 5 är störst, med en omfattning av omkring 85 sidor var, medan kapitel 3 är omkring 30 sidor och kapitel 4 knappt 60 sidor. Störst fokus, utifrån fördelningen av sidutrymme läggs med andra ord på keramik och metallföremål.

Kapitlet om skriftliga och muntliga källor inleds med en problematisering av de första bevarade författarna: Homeros och Hesiodos. De beskriver båda en "heroisk tidsålder", eller "generation" i Hesiodos fall. Snodgrass erkänner att det dock i dessa verk snarare rör sig om den allmänna och tidlösa uppfattningen om att det var bättre förr än om en tydlig bild av den mykenska tiden och den efterföljande mörka tidsåldern (s. 2f). Han påpekar att de tidiga poeterna visserligen ligger mycket närmre i tiden än de första bevarade grekiska prosaförfattarna, men det är de senare som är mest användbara i sökandet efter belägg för huruvida det funnits en mörkerperiod. Ett exempel bland de senare, som Snodgrass uppenbarligen till viss del använder sig av är Herodotos. Snodgrass menar att denna författare gör flera isolerade observationer som är till stor relevans för *The Dark Age of Greece*, till exempel att de städer som i forntiden var stora nu är små, och att de städer som nu är stora var små förr, samt att Homeros och Hesiodos inte kan vara mer än högst 400 år äldre än han själv (s. 5).

Vid sidan av antika författare finns det även ett skriftligt material bestående av släktavlor, genealogier, som Snodgrass menar skulle kunna innehålla viktig kunskap (s. 11). Ett problem med genealogierna är tendensen bland senarelevande greker att flytta kända händelser i tid till den post-heroiska åldern för att fylla det tomrum som annars skulle uppstå här (s. 14). Istället för att på grund av detta avfärda de grekiska genealogierna som ren efterhandskonstruktion försöker Snodgrass dock omtolka dem utifrån utgångspunkten att mer trovärdiga delar av släkträden är riktiga, och att det stora problemet här snarast har varit översättningen av generationer till årtal (s.

376).

Slutligen nämns även muntliga traditioner, som ofta handlar om migrationer. Det finns en stark syn på ett gemensamt ursprung och på att folkvandringar huvudsakligen äger rum inom det grekiska området. I dessa sammanhang nämns tre folkgrupper: aeoler, joner och dorer. Snodgrass menar att eventuell evidens för migrationer med detta i åtanke bör gå att kunna hittas genom dialektforskning (s. 299). Han konstaterar dock att föreställningen om tre lingvistiskt och rasmässigt skilda folk verkar felaktig (s. 303).

Kapitlen om det arkeologiska materialet inleds med en diskussion om försöken att skapa en kronologi utifrån keramik (s. 24f). Snodgrass varnar för att enbart förlita sig på keramik i upprättandet av kronologier, då detta ger en missvisande bild. Han menar till exempel att mörkertidsåldern inte slutar med en ny keramisk period (s. 28). Stort fokus ägnas på just keramikens funktion i skapandet av kronologi, och mindre på keramiken som arkeologiskt källmaterial för att säga ge mer konkreta svar om perioden. I mindre utsträckning vävs dock detta användningsområde av keramiken in i andra kapitel. Ett exempel är hur Snodgrass använder keramik för att visa att fredlig kommunikation förekom under LH III C i centrala och östra Medelhavsområdet (s. 324).

Arbetet uppges starkt förlita sig på gravplatser, då material från bosättningar och helgedomar till stora delar saknas för flera grekiska områden. Detta ser Snodgrass som en stor nackdel, då han menar att det inte går att skaffa sig en balanserad bild av en civilisations materiella kultur utan dessa båda senare typer av platser. Författaren pekar dock även på flera fördelar med graven som arkeologiskt källmaterial: det går att hitta gravar för individer från alla samhällsklasser och "raser" (s. 140), ostörda gravar ger arkeologer en i stort sett direkt inblick i antiken samt att gravar har hög överlevnadsfrekvens jämfört med till exempel bosättningar. I samband med att Snodgrass diskuterar gravar nämns även andra former av källmaterial som har anknytning till gravplatser, som skelettmaterial (s. 184).

Avsnittet om metaller behandlar, som uppsatsen tidigare kort nämnde, järnhantverkets spridning, problematiserar övergången från brons till järn genom att presentera en hypotes om bronsbrist (s. 237-239) och ägnar ett stort antal sidor åt regionala skillnader i bland annat metallföremålsförekomster. För den del av kapitlet som täcker 700-talet f.Kr. finns separata rubriker för fibulor och nålar, rustningar samt vapen (s. 268-275). Snodgrass använder metall som ett viktigt arkeologiskt källmaterial för att tolka sent 1000-tal och 900-talet f.Kr. som han, baserat på bristen på guldföremål och andra prestigevaror tillverkade utanför Grekland, ser som en tid av isolation och stagnation (s. 246-248).

Det skriftliga och muntliga källmaterialet har i detta avsnitt av uppsatsen fått en väl stor plats jämfört med det arkeologiska materialet i förhållande till det utrymme det tilldelats i Snodgrass verk. En förklaring är att författaren problematiserar detta material i långt större utsträckning än det arkeologiska. Sammantaget ägnas en mycket stor del av Snodgrass verk dock åt presentation av det arkeologiska källmaterialet, och den största vikten läggs för huvudparten av kapitlen på regionala skillnader.

2.1.3. Tolkning.

I *The Dark Age of Greece* inledning presenterar Snodgrass fem till sex karaktärsdrag som vanligen används för att beskriva den post-mykenska perioden:

- en befolkningsminskning som är klart urskiljbar och kanske förödande
- en försämring eller förlust av vissa helt materiella färdigheter
- en liknande försämring eller förlust av vissa mer "upphöjda" färdigheter. Skrivkunnetens försvinnande är ett exempel

- en försämring av levnadsstandard och kanske även den totala rikedom
- generell strypning av kontakter, både kommersiella och övriga, med folk utanför det egeiska området och även i viss mån inom det
- (en eventuell framväxt av akut osäkerhet)

Snodgrass menar att det inte råder någon tvivel om att det rör sig om en mörkerperiod om alla dessa påståenden kan bevisas *vara* karaktäristiska drag för perioden (s. 2). Då han berättar att en av hans utgångspunkter är just uppfattningen att den grekiska civilisationen genomgick en sann mörkerperiod, även sett med den dålevande befolkningens ögon (s. viii, baksidestext) måste en ambition med verket även anses vara att visa att dessa faktorer har varit viktiga inslag under perioden. Han påstår visserligen att de antika grekerna själva inte använde indelningen mykensk tid – mörkerperiod – arkaisk tid för att beskriva sitt förflutna, men menar vidare att bara för att ingen författare kopplade samman perioderna på detta sätt betyder det inte att de inte kände till eller trodde på en mörkerperiod (s. 1).

Vid sidan av detta finns även en annan övergripande teori, och det är att den tillbakagång som Snodgrass ser i materialet har orsakats av helt inhemska faktorer och inte på grund av immigration eller liknande effekter (baksidestext). Vågen av förstörelse efterföljdes av en tid av isolering, där Cypern var den sista länken mellan de grekiska samhällen som överlevde och världen utanför. Inom Grekland bröt kommunikationen i det närmaste samman (s. 368).

Samtidigt fanns det fortfarande styrka kvar i en del grekiska samhällen. Snodgrass använder den joniska migrationen under 1000-talet f.Kr. som ett viktigt argument för att det fortfarande gick att företa sig större projekt, även om han samtidigt poängterar att det rörde sig om migrationer av individuella grupper ledda av enskilda aristokrater. Till skillnad från tidigare fanns det inte längre någon bakomliggande statsmakt som innehade rollen som organisatör. Vid sidan av detta växte betydande regionala skillnader mellan några relativt avancerade och aktiva områden och resten av landet fram (s. 373f).

Kommunikationen fick fart igen både inom Grekland och med östra Medelhavsområdet omkring 900 f.Kr. (s. 330f) Denna kommunikation var dock ännu småskalig – långt ifrån den stora vågen av handel, resor och liknande till utomgrekiska områden som inleddes på 700-talet f.Kr. (s. 332) Under andra halvan av 900-talet f.Kr. skedde även andra förändringar i Greklands mer lättillgängliga områden som tillsammans kan påstås utgöra slutet på den "riktiga" mörkertidsåldern. Det går att se lättnader av många av de symptom som Snodgrass associerar med mörkertidsåldern, som avfolkning, metallbrist, arkitektonisk och konstnärlig fattigdom, isolering och de stora regionala skillnaderna. Denna process stannar dock delvis av och går endast långsamt framåt under 800- och första halvan av 700-talen f.Kr. (s. 402)

Kontrasten till andra halvan av 700-talet f.Kr. är dock mycket skarpare än vad den är mellan denna period och den tidigare, mörkare perioden (s. 413). Det sker en intensifiering av kolonisation i västerled, kontakter med folk i Europas inland upprättas och det går att se en dramatisk ökning av kontakter med östra Medelhavsvärlden och Mellanöstern (s. 336). Ett resultat av dessa förnyade kontakter är återinförandet av ett skriftspråk vid eller kort efter 750 f.Kr. (s. 350f) Detta andra brott är så starkt att Snodgrass använder begreppet "den grekiska renässansen" för att beskriva förloppet (s. 416). De viktigaste tecknen på detta brott är enligt författaren att den grekiska världen återigen börjar utvecklas som en enhet istället för som regioner som var fallet under mellanperioden samt kontakten med Mellanöstern. Det senare menar han är det tecken som mer än något annat signalerar slutet på mörkerperioden. Att Snodgrass använder just ordet renässans innebär sammanfattningsvis att han konstaterar att mellanperioden förtjänar just beteckningen "mörkerperiod" (s. 339, 436).

2.2. V. R. d'A. Desboroughs *The Greek Dark Ages*.

För att underlätta läsningen av delkapitlet har endast sidhänvisningar specificerats i parentesnoterna. Alla sidhänvisningar för kapitel 2.2. är till *The Greek Dark Ages* (Desborough 1972).

Desboroughs ambition är att i så stor utsträckning som möjligt komma åt händelser eller en bit av atmosfären av den grekiska mörkertidsåldern för att på så sätt kunna se varför den mykenska civilisationen gick under och varför den på mörkerperioden följande civilisationen uppstod (s. 12).

Boken täcker en period som sträcker sig från ca 1125 till ca 900 f.Kr. Desborough förklarar att det går att argumentera för att Grekland befann sig i en mörkerperiod fram till mitten av 700-talet f.Kr., men menar att det finns ett starkt och ökande material som visar att tiden efter 900 f.Kr. präglas av ökat välstånd, expansion och framsteg (s. 11).

2.2.1. Bakomliggande orsaker.

Desborough menar att det går att se tecken på de kommande problemen på samma ställen som vi hittar indikationer på välstånd. Ett exempel är de massiva befästningsmurar som restes kring palatsen under eller i anslutning till 1200-talet. Författaren drar av detta slutsatsen att åtminstone fastlandsmykenarna inte kände sig säkra under denna period (s. 18f).

De riktigt allvarliga katastroferna drabbade det grekiska fastlandet kort före 1200 f.Kr. Ett antal bosättningar förstördes, varav en del tillhörde periodens viktigaste. Långt ifrån alla bosättningar drabbades av detta öde, men uppenbarligen hade det en psykologisk effekt som resulterade i att en mycket stor andel av 1200-talsbosättningarna övergavs. Desborough beskriver hur antalet kända bosättningar i sydvästra Peloponnesos på 1200-talet är omkring 150, ett antal som på 1100-talet f.Kr. har minskat till 14. Han menar att siffrorna måste tolkas med viss försiktighet, men att de ändå visar på en drastisk befolkningsminskning. Det poängteras dock även att denna drastiska förändring inte innebar den mykenska kulturens fall, utan att denna fortfarande återfinns i 1100-talsbosättningarna (s. 19f). All befolkningsminskning i de utsatta områdena kan vidare inte förklaras av att människor dog, en stor del av avfolkningen berodde troligtvis istället på emigration till bergigare områden i Grekland eller till Kreta och Cypern (s. 20).

Vågen av förstörelse och massflykt skulle lättast kunna förklaras av en eller flera större invasioner. Desborough problematiserar detta genom att konstatera att den naturliga följderna av en invasion är att erövrarna slår sig ner i området, och att det inte finns några spår av detta. Han presenterar två alternativa lösningar: lokala uppror, antingen av ett undertryckt folk eller av ett kungarike mot ett annat, eller omfattande naturkatastrofer, i form av till exempel torka, epidemier och eldsvådor. Även om Desborough inte utesluter möjligheten att dessa båda faktorer kan ha påverkat förloppet menar han att de inte har varit de viktigaste drivkrafterna (s. 21f).

Desborough drar slutsatsen att den mest troliga förklaringen till händelseförloppet dock är just en eller flera invasioner, där det invaderande folket har dragit sig tillbaka från Grekland efter en kort tid. Denna bild bygger till viss del på muntliga traditioner, som berättade om en rad folkflyttningar inom Grekland vid den här tiden, men framförallt på det arkeologiska material som Desborough har haft att tillgå (s. 22f).

Efter denna invasion beboddes området fortsatt av mykener, men det byråkratiska systemet och kommunikationen inom och utom Grekland måste till stor del ha kollapsat, vilket bland annat resulterade i stark decentralisering och i förlusten av ett skriftspråk. Det förekom dock regionala skillnader. En del områden övergavs nästan fullständigt medan samhällen i andra områden troligtvis bibehöll kontakterna med varandra, men inte längre samarbetade som under den mykenska perioden (s. 25).

Desborough sammanfattar tolkningen med att det mycket väl är möjligt att den

mykenska civilisationen hade kunnat återhämta sig om den tid som följde på förstörelsevågen hade varit lugn och fredlig, men att osäkerheten fortsatte under hela 1100-talet (s. 24). Senare i verket menar han ändå att det förekom en kort andningspaus på 1100-talet f.Kr. innan en förstörelsefas liknande men mindre omfattande än den första inträffade mot slutet av århundradet (s. 106).

2.2.2. Källmaterial.

Desborough ägnar två kapitel av boken åt att kommentera källmaterialet. Kapitlet om det arkeologiska materialet är indelat i underrubrikerna bosättningar, gravar, kultplatser, keramik, kläder och klädaccessoarer, rustning och vapen samt metaller. Det andra kapitlet berör muntliga traditioner.

I avsnittet om bosättningar (s. 261-5) lyfts aspekten att mycket få bosättningar har hittats fram, men Desborough diskuterar även problemet att det inte går att veta hur stor procentuell andel av bosättningarna som har upptäckts och hur storleken och brister på försvarsmurar ska tolkas. Avsnittet avslutas av att författaren försöker dra slutsatser om valet av platser att bygga bosättningar på utifrån det mönster som kan ritas upp över funna platser.

Gravar förklaras av författaren vara ett viktigt källmaterial till verket. Desborough berättar att större delen av de kunskaper han använder sig av i sin tolkning av den grekiska mörka tidsåldern bygger på just gravplatsmaterial, i brist på ett tillräckligt material från till exempel bosättningar och kultplatser. Desborough ser övergången från flerpersons- till enkelgravar som ett viktigt skiljetecken mellan den mykenska och den submykenska kulturen. Författaren ger ett par olika teorier till vad övergången beror på, men den han menar är mest trolig är att en migrationsvåg från nordvästra Grekland fört med sig sederna (s. 135, 266-277).

Kultplatsmaterialet är mycket litet, och det material som har hittats kan i flera fall vara vanskligt att tolka, menar Desborough, då det i många fall rör sig om mörkertidsåldersmaterial på platser som vi först för senare tider med någon säkerhet vet har varit kultplatser. Det som indikeras av de platser som vi vet mer om är att det går att hitta kontinuitet i kulten mellan mykensk och submykensk tid. Vidare konstaterar författaren, med viss säkerhet, att de gudar som tillbads under perioden till stor del är samma gudar som även senare greker tillber (s. 278-287).

I avsnittet om keramik (s. 288-293) diskuterar Desborough de två användningsområden som detta material har för hans tolkningsarbete. Dels är det, som vi redan har sett, en grundstomme i arbetet med att skapa en kronologisk sekvens, och dels ett källmaterial för att komma åt rådande förhållanden vid den tid då föremålet skapades. Keramiken utgör det tveklöst viktigaste källmaterialet till den mörka tidsåldern i Desboroughs verk, då det vid sidan av ovan nämnda fem sidor utgör stommen i hans över tvåhundra sidor långa avsnitt om mörkertidsålderns två faser.

Vad gäller kläder konstaterar Desborough att det inte finns något bevarat material, som till exempel statyer eller skriftliga källor, som kan ge oss en bild av hur kläderna såg ut under mörkertidsåldern. Det som finns bevarat är istället dräknålar av metall och andra liknande rester. Även detta material är dock så småskaligt att Desborough endast sparsamt använder det i sina tolkningar (s. 294-305).

Han befinner sig i en liknande svårighet beträffande rustningar, då han utifrån det källmaterial han har att tillgå konstaterar att vi inte kan veta mer än att hjälmar och sköldar användes. Situationen är något bättre för vapen, men ändå så bristfällig att Desborough varnar för att dra alltför generella slutsatser. Han menar att det påträffade materialet visar på ett mykenskt ursprung, men att det även finns nya inslag. Författaren föreslår att detta är ett resultat av att mykenska eller blandade samhällen, med både mykener och nykomlingar, överlevde in i den tidiga mörkertidsåldern och att det fanns kontakter med östra Medelhavsområdet (s. 306-312).

Den sista kategorin arkeologiskt material Desborough presenterar är metaller. Han ser avsaknaden av guldföremål i stora delar av Grekland under mörkertidsåldern som ett starkt belegg

för teorin att områden var isolerade från tidigare guldhandelskontakter. I detta avsnitt argumenterar Desborough även för en brist på brons, ett annat tecken på isolering från omvärlden, genom att visa att järn under perioden 1025-950 f.Kr. nästan fullständigt ersatt brons i verktyg och andra praktiska föremål i flera grekiska områden (s. 313-318).

Slutligen kommenterar Desborough användandet av muntliga traditioner som möjligt källmaterial genom att konstatera att en av få saker vi kan vara säkra på är att senarelevande skrivkunniga greker hade liten eller ingen kunskap om mörkertidsåldern. Detta ställningstagande hänger samman med Desboroughs tolkning att mörkertidsåldern upphörde ca 900 f.Kr. (se nedan), vilket skulle innebära ett tidsglapp på över hundra år från att en ny period inleds till skrivkonstens återinförande i Grekland. Vid sidan av detta är de tidigaste bevarade författarna, Homeros och Hesiodos, inte intresserade av mellanperioden mellan deras egen tid och den heroiska tidsålder deras verk behandlar. Desborough tittar därefter närmare på 400-talets f.Kr. stora historiker Herodotos och Thukydidés och drar slutsatsen att det bland historiker vid den här tiden inte ens är känt när Homeros och Hesiodos levde, varför han menar att det är svårt att motivera att de skulle kunna användas som källor för mörkertidsåldern, som inträffade ännu längre tillbaka i tiden. En förklaring som Desborough ser till varför de antika historikerna är så svåra att använda är att de försöker skapa genealogiska samband mellan den egna perioden och den "heroiska" åldern, där källmaterial för sådana projekt inte har existerat (s. 321-5).

Sammanfattningsvis går det med andra ord att konstatera att Desboroughs analys av denna period baseras nästan fullständigt på arkeologiskt material, då förekomsten av samtida inhemska skrifter är väldigt osannolik och då eventuella sådana i vilket fall som helst uppenbarligen inte fanns att tillgå för senarelevande greker. Det som finns kvar är istället muntliga traditioner, som Desborough visserligen menar inte bör förkastas, men som samtidigt inte kan utgöra en trovärdig bas (s. 11).

2.2.3. Tolkning.

Desborough definerar mörkertidsålderns början som den tidpunkt då den föregående tidsålderns viktigaste karaktärsdrag helt och oåterkalleligt har förlorats. Detta inträffar inte över hela det mykenska området på en och samma gång, menar författaren. Övergångsfasen kan inte heller vara katastroferna vid slutet av 1200-talet f.Kr., då den mykenska kulturen tydligt överlever och till viss del återhämtar sig en långt efter dessa händelser (s. 29).

När en övergång väl sker är det i centrala Grekland den nya kulturen, den submykenska, först växer fram (s. 29). Här inföll brottet med den mykenska perioden omkring 1125 f.Kr. Som en följd av detta brott övergavs en rad gamla bosättningar i området, vilket lämnade ett stort tomrum (s. 339f). De typologiska serier som Desborough använder för att tidsbestämma den submykenska tiden (som han refererar till som "the early Dark Ages") visar att perioden slutar omkring mitten av 1000-talet f.Kr. (s. 30)

Den sena mörkertidsåldern ("the late Dark Ages") infaller enligt Desborough mellan mitten av 1000-talet f.Kr. och omkring 900 f.Kr. Denna gräns gäller dock inte större delen av Grekland, och Desborough har funnit det nödvändigt att använda en annan indelning för framförallt Kreta. Vändningspunkten mellan det som Desborough kallar den tidiga och den sena mörkertidsåldern är skapandet av den protogeometrisk keramiken i Athen. Denna händelse föregås av en annan viktig vändning: återupptagandet av kontakter mellan det submykenska området och omvärlden, och då särskilt Cypern, och införandet av järnet genom denna återuppöppnade kanal. Detta förlopp beskrivs dock som kortvarigt och kontakten med östra Medelhavsområdet förloras efter en kort tid återigen (s. 133, 340f).

Desborough konstaterar att skillnaderna mellan början och slutet av den sena mörkerperioden är uppseendeväckande stora. I mitten av 1000-talet f.Kr. är endast ett par regioner,

Kreta och det submykenska huvudområdet någotsånär stabila, medan resten av det egeiska området var starkt underbefolkat. Kommunikation inom Grekland och med omvärlden existerade på många håll knappt alls. Vid 900 f.Kr. hade de regionala skillnaderna till stor del suddats ut, kommunikationen inom Grekland hade tagit fart och det ska, enligt Desborough, ha funnits en generell stämning av framsteg och stabilitet (s. 349).

Med hjälp av liknande material och argument som han använder för indelningen av den tidiga mörkertidsåldern konstaterar Desborough att åren kring 900 f.Kr. markerar slutet på den proto geometriska perioden i Athen och inledningen av den geometriska perioden (s. 133).

Desborough summerar den grekiska mörkertidsåldern med att det var en tid av kontraster och förändring; för att karaktärisera perioden använder han ledord som nedgång, vitalisering, osäkerhet och stabilitet. Han målar upp en bild av små byar, där invånarna saknar försvar, livet är förhållandevis primitivt och där skrivkonst och egna traditioner saknas. Ett viktigt karaktärsdrag för perioden är enligt Desborough migrationerna och det ständiga orosmoment att kunna behöva konkurrera om utrymme som bosättningar därmed utsattes för. Detta, konstaterar författaren, leder fram till en bild av en liten och deprimerad befolkning, men han menar att bilden är missvisande och enbart kan gälla den tidiga mörkerperioden. Byarna kunde längre fram i tidsåldern visa upp imponerande kontaktnät och fungerade ofta i stort sett som självförsörjande städer (s. 352-4).

I verkets avslutningsfras konstaterar Desborough att mycket uppnåddes under de två århundraden han behandlar, och att allt inte var mörkt, men att tidsperioden ändå gör sig förtjänt av benämningen mörkertidsålder. Vid 900 f.Kr. var Grekland som helhet till slut redo att lämna denna period och dess karaktärsdrag bakom sig (s. 355).

3. Avslutande diskussion.

3.1. Jämförelse.

Författarna presenterar i stort sett samma fyra möjliga förklaringar till en första förstörelsevåg, Snodgrass tror dock mer på inhemsk aggression medan Desborough menar att det rör sig om invasioner där det invaderande folket har dragit sig tillbaka efteråt. I övrigt beskriver de båda författarna ett snarlikt händelseförlopp med två störningsvågor, den första och större i slutet av 1200-talet f.Kr. och den andra hundra år senare. Enligt både Snodgrass och Desborough beskrivs processen som utdragen, och präglad av mykensk kontinuitet långt efter palatsen förstörs. I båda verken nämns även en omfattande befolkningsminskning och drastisk minskning av antalet bosättningar. Snodgrass ser befolkningsminskningen som huvudanledningen till att en rad viktiga kunskaper försvann, medan Desborough istället kopplar samman detta med det byråkratiska systemets fall till följd av ovan nämnda invasioner.

Det finns en stor skillnad i hur källmaterialet presenteras. Desborough diskuterar källmaterialet i två klart urskiljbara kapitel, medan Snodgrass presenterar större delen av källmaterialet löpande i verket. Detta rör särskilt presentationen av det arkeologiska källmaterialet. Båda författarna har fristående kapitel om muntliga traditioner, men enbart Snodgrass ser genealogier som en möjlig källa. I tolkningen av de muntliga traditionernas användbarhet kan vi se en av de tydligaste skillnaderna mellan de båda författarna. Snodgrass ägnar stor möda åt att försöka hitta angreppssätt som möjliggör användandet av detta material, medan Desborough förkastar det.

Det arkeologiska källmaterialet utgör grunden i båda verken, och särskilt stort utrymme ägnas såväl i *The Dark Age of Greece* som i *The Greek Dark Ages* åt keramik, dess roll i upprättandet av en kronologi för mörkertidsåldern samt de stora regionala skillnaderna som påträffats. Gravplatser utgör ett annat viktigt källmaterial för både Snodgrass och Desborough. Författarna använder snarlik argumentation för varför gravarna är så viktiga. Framförallt framhävs bristen på bosättningar och kultplatser som en viktig faktor. Avslutningsvis täcks metaller och metallföremål in i båda böckerna, och även detta material tolkas på liknande sätt av de två författarna. Detta gäller särskilt tolkningen av avsaknad av guldföremål som ett tecken på att Grekland till stor del var isolerat kring 1000 f.Kr.

Såväl Desborough som Snodgrass målar upp en bild av att situationen ljusnar i delar av Grekland i slutet av 900-talet f.Kr. Snodgrass beskriver denna tid som slutet på den "riktiga" mörkertidsåldern, men använder trots detta fortsatt benämningen för att beskriva perioden fram till det han kallar "den grekiska renässansen". Kopplingen till äldre historieskrivnings syn på medeltiden är tydlig, särskilt då författaren beskriver flera brott mot tidigare tidsperioder. Desborough är försiktigare, och beskriver snarare utvecklingen som gradvis. Han menar dock att tiden kring 900 f.Kr. är det faktiska slutet på mörkertidsåldern, något som han argumenterar genom att ta fäste på att regionala skillnader har börjat minska.

Anledningen till att Snodgrass inte drar ett streck som markerar slutet för mörkertidsåldern på samma ställe som Desborough är att han istället tar fasta på den utveckling som sker kring 750 f.Kr., den ovan nämnda grekiska renässansen. Där han hundrafemtio år tidigare ser en kort period av hastig utveckling som därefter till stor del stannar av innebär detta andra brott inledningen på en betydligt längre och mer omfattande framåtmarsh. Enligt Snodgrass är det först kring mitten av 700-talet f.Kr. som de regionala skillnaderna kan anses ha upphört och Grekland återigen har börjat utvecklas som en enhet.

3.2. Slutsats.

Hur motiverar författarna sin syn på perioden som mörk?

Snodgrass använder en punktlista med olika karaktärsdrag som kopplas samman med mörkertidsåldern. Vid sidan av detta argumenterar han även för sin teori om att även den population som levde under mörkertidsåldern såg denna som mörk, men denna argumentering blir aldrig framträdande i verket. Istället är det just den ovanstående listan med karaktärsdrag som Snodgrass genom hela arbetet förhåller sig till och i bokens slutskede är det dessa karaktärsdrag han anser sig antingen direkt ha kunnat se eller åtminstone ana med hjälp av källmaterialet och en rad teorier.

För Desborough är synen på tidsperioden som mörk inte lika självklar som den är för Snodgrass. Det är inte enbart en tid av nedgång utan även en förändringens och kontrasternas tid. Han delar inte Snodgrass syn på Grekland som befolkat av en liten och deprimerad population, åtminstone inte för den senare mörkerperioden. Desborough argumenterar dock trots detta för att den nedgång, osäkerhet, befolknings- och samhällsminskning och förlust av viktiga färdigheter som skrivkonsten gör att perioden förtjänar beteckningen "mörkertidsålder".

Är bilderna som framkommer i de båda verken enhetliga eller finns det skillnader?

Vid en noggrannare genomläsning av de två böckerna är det tydligt att författarna har utbytt tankar, teorier och förmodligen även läst delar av varandras pågående arbeten. Detta är viktigt att ha i åtanke då det kan förklara hur de två forskarna vid flera tillfällen når fram till i stort sett samma slutsatser utifrån ett liknande material.

Den kanske tydligaste skillnaden mellan de båda verkens bild av mörkerperioden rör frågan hur länge denna period varade. Författarna är överens om att den inleds mot slutet av 1100-talet f.Kr. men där Desborough placerar slutet på tidsåldern vid ca 900 f.Kr. menar Snodgrass att den varar ända till mitten av 700-talet f.Kr. Detta visar sig vara mer av en definitionsfråga än en skillnad i synen på händelseförloppet – synen på förloppet delas i stora drag av författarna. Även om det endast rör sig om en definitionsfråga får indelningen dock konsekvenser. En anledning till att Snodgrass fäster större tilltro till skriftliga källor än vad Desborough gör kan mycket väl vara att de ligger över hundra år närmare i tid till hans definition av mörkertidsåldern än vad som är fallet för Desboroughs definition.

En sammanfattande slutsats är att redogörelserna för händelseförloppet i stora drag är mycket snarlikt, och att detsamma vid flera tillfällen gäller de båda författarnas tolkningar av olika händelser. Samma typer av källmaterial, arkeologiskt såväl som litterärt, används och tolkas oftast på liknande sätt, utom vad gäller värderingen av de muntliga traditionerna. Bilderna av mörkertidsåldern skiljer sig markant endast i två punkter: synen på vad som orsakade den stora förstörelsevågen i slutet av 1200-talet f.Kr. och i tolkningen av när det grekiska området överbyggde de regionala skillnaderna och återigen börjat röra sig framåt som en enhet, vilket båda författarna definierar som slutet på den grekiska mörkertidsåldern.

4. Litteraturförteckning.

- Desborough 1972 Desborough, V. R. d'A., *The Greek Dark Ages*, London 1972.
James 1991 James, P., *Centuries of darkness*, New Brunswick 1991.
Lemos 2002 Lemos, I. S., *The protoegeometric Aegean: the archaeology of the late eleventh and tenth centuries BC*, Oxford 2002.
Pedley 2002 Pedley, J. G., *Greek art & archaeology*. 3rd ed. London 2002.
Snodgrass 1971 Snodgrass, A. M., *The Dark Age of Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC*, Edinburgh 1971.
Whitley 1991 Whitley, J., *Style and society in Dark Age Greece*, Cambridge 1991.
Wikander & Wikander 2003 Wikander, C. & Wikander, Ö., *Antikens historia: Europa i vardande*, Stockholm 2003.